

HİNDİSTAN'DA OSMANLILAR: BOMBAY OSMANLI ŞEBBENDERLİĞİ

Diren ÇAKILCI*

ÖZ

1848 yılında fahri şebbenderlerin atanmaya başlanması vasıtasıyla resmi bir hüviyet kazanan Osmanlı-Hindistan ilişkileri, 1870 yılında Osmanlı Baş Şebbenderliği'nin açılmasıyla tam anlamıyla kurumsallaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin Hindistan, Türkistan ve Güney Asya bölgelerindeki en önemli temsiliyet merkezi olan Bombay Osmanlı Şebbenderliği, I. Dünya Savaşı itibariyle etkinliğini kaybetmiş, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte ilga edilmiştir. Siyasi-dinî, sosyal, ekonomik ve özellikle Pan-İslamist politika doğrultusunda faaliyetler yürüten baş şebbenderlerin merkeze yazmış oldukları raporlar, Bombay Osmanlı Şebbenderliği'nin tarihî önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Hindistan, Bombay, Şebbenderlik, Pan-İslamizm.

* Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
direncakilci@akdeniz.edu.tr

OTTOMANS IN INDIA: OTTOMAN CONSULATE IN BOMBAY

ABSTRACT

The relationship between Ottoman and India which gained an official identity with the beginning of the assignment of consular agent in 1848 became quite institutionalized with the establishment of the Ottoman Consulate General in 1870. Bombay Ottoman Consulate which was the most substantial representation center of Ottoman State in India, Turkestan and South Asian regions lost its efficiency by the First World War and with the establishment of the Republic of Turkey it was abolished. The reports consulate general, who carried out the activities towards politic-religious, social, economic and especially Pan-Islamist politics, wrote to Istanbul suggests the historical significance of Bombay Ottoman Consulate.

Keywords: Ottoman State, India, Bombay, Consulate, Pan-Islamism.

Giriş

Hindistan coğrafyası tarih boyunca birçok Türk devletinin idaresine girmiş olmakla birlikte XIX. asra gelindiğinde, başta İngiltere olmak üzere, emperyalist devletlerin menfaat elde ettikleri bir kaynak hâline dönüşmüştür.¹ Osmanlı Devleti'nin bu bölgeye olan ilgisi XIX. asrın ikinci yarısından itibaren artmaya başlamışsa da Hindistan'da bulunan Müslümanların Osmanlı Devleti'ne karşı sempatisi daha erken tarihlere dayanmaktadır. Özellikle, 1836 yılında Hindistan'da İngilizce'nin resmi dil ilan edilmesi ve İngiliz misyonerlerin faaliyetlerini artırması sonucu, kendi kültür ve dinlerinin İngiliz sömürsüyle erozyona uğramasından endişe eden Hint Müslümanları, güvenebilecekleri manevi bir merkez aramaya ve bu nedenle dönemin en güçlü İslam Devleti olan Osmanlı Devleti'ne yakınlaşmaya başlamışlardır.²

Günümüzde Mumbai olarak adlandırılan Bombay şehri, Hindistan'ın batı sahillerinde bulunan ve XIX. asırda Müslüman nüfusun fazla olduğu önemli bir liman şehridir.³ Basra Körfezi ve Kızıldeniz ile Bombay arasındaki ticari ilişkilerin çokluğu, buradaki Müslüman nüfusun fazlalığı⁴, Osmanlı Devleti'nin ilgisinin bu şehirde yoğunlaşmasında etkili olmuştur. Bu nedenle, gerek ekonomik ilişkilerin idare ve geliştirilmesinde, gerekse bölgede bulunan Müslümanlarla ilişkilerin artırılmasında Osmanlı Devleti'ni temsil etmek ve işlerini yürütmek üzere Bombay'a Osmanlı şehbenderleri⁵ tayin edilmeye başlanmıştır. Bombay'a Osmanlı şehbenderi tayin edilmesi, Hindistan'ın diğer bölgelerine göre daha erken tarihli olduğu gibi, dünyanın birçok önemli şehrinde açılan Osmanlı şehbenderliklerinden de göreceli

¹ Detaylı bilgi için Bkz. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. I-II-III, TTK yay., Ankara, 1987.

² Azmi Özcan, *Pan-İslamizm (Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, 1877-1924)*, İSAM yay., Ankara, 1997, s.22-23.

³ Sayyid Maqbul Ahmad, "Bombay", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., C.VI, s.280.

⁴ Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilât-ı Mahsusâ'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 1999, s.15-16.

⁵ "Şehbender", yabancı memleketlerde, devletle memleket tebaasının ticari menfaatlerini korumakla görevli bulunan konsolostur. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, C.III, İstanbul, 1987, s.316. Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik kurumu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Mahmut Akpınar, *Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Müessesesi*, (Cumhuriyet Üni. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas, Haziran 2001.

olarak erken bir zamanda gerçekleştirilmiştir.⁶ Bu öncelik, Hindistan'ın Osmanlı Devleti dış siyasetindeki önemini ve Bombay'ın Osmanlı siyaseti açısından bölgede üstlendiği başrolü açıkça ortaya koymaktadır. Öyle ki Kalküta Şehbenderliği, Bombay Şehbenderliği ile 1848'de aynı yıl açılmış olsa da Bombay şehbenderinin tayinine daha çok önem verildiği ve tayinin daha erken yapıldığı ortadadır.⁷ Bununla birlikte Stockholm, St. Petersburg, Torino, Brüksel ve Washington gibi önemli merkezlerde açılan Osmanlı şehbenderlikleri de daha geç tarihlidir.⁸

A-) Bombay'da Fahri Osmanlı Şehbenderleri

Osmanlı Devleti'nin genel politikası haricinde, Bombay'a ilk şehbender tayini tamamen ticari amaçla ve bölgede ticaret yapan Osmanlı Devleti tüccarlarının talepleriyle gerçekleşmiştir. Bombay İskeleyi ile Osmanlı iskeleleri arasında ticaret yapan Cidde ve Hicaz tüccarlarının, Bombay iskelesinde haklarını muhafaza edecek ve işlerini kolaylaştıracak hiçbir Osmanlı memurunun olmamasından duydukları sıkıntı Cidde Valisi Şerif Mehmet Raif tarafından merkeze bildirilmiştir. Aynı zamanda söz konusu vali tarafından, Bombay ahalisinden olan şeyhü'l-tüccar El-hacc Habib Yusuf bin El-hacc Seyit'in Bombay'da Hicaz tüccar vekili olarak tayin edilmesi önerilmiştir. Durumun haklılığı karşısında, 20 Şubat 1848 tarihinde Hacı Habib Yusuf, Osmanlı şehbenderi olarak Bombay'a tayin edilmiştir.⁹ Devletin, söz konusu talebi dikkate alarak kısa sürede buraya bir şehbender tayin etmesinin bir diğer sebebi, Cidde valisinin uyarısıdır. Vali Şerif Mehmet Raif'e göre birçok iskelede konsolosları bulunması sayesinde, Yemen ve Hicaz bölgesinde ticaret yapan yabancı bandıralı gemiler, daha rahat hareket edebilmekteydi. Buna bağlı olarak, Bombay ve Kalküta gibi iskelelerde, Osmanlı şehbenderi bulunmadığı halde Osmanlı bandıralı gemilerin, daha rahat hareket etmek maksadı ile yabancı devlet himayesine girebilecekleri tehlikesi vurgulanmıştır.¹⁰

⁶ Arif Behiç Özcan, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Devleti'nin Doğu Politikaları", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.8, 2012, s.64.

⁷ Kalküta'ya şehbender atanması yaklaşık olarak bir ay sonra gerçekleşmiştir. *BOA., İ.MSM.*, 30/833.

⁸ Arif Behiç Özcan, a.g.m., s.65.

⁹ *BOA., İ.MSM.*, 29/830.

¹⁰ Söz konusu uyarılar karşısında Bombay'a yapılan tayinin akabinde, Kalküta'ya da, 1848 yılı Nisan ayı başlarında, Hacı Mehmet isimli kişi şehbender olarak tayin edilmiştir. *BOA., İ.MSM.*, 30/833.

Bombay'a şehbender tayininden sonra çözüme kavuşturulması gereken ilk konular, Bombay İskeleyi'ndeki İngiliz memurların Osmanlı tebaasından olan tüccarlara çıkardığı zorluklar, vergi tarifelerinde yaptıkları usulsüzlükler ve ticaret ahitnamelerine riayet etmemeleri sonucu yaşanan gecikmelerin önlenmesi olmuştur. Tüm bu sorunların çözümü için, Bombay'a tayin edilen Hacı Habib Yusuf'un mahalli idareciler tarafından tanınıp dikkate alınması maksadı ile İngiltere'nin İstanbul sefirinden yardım talep edilmiş ve sefaret aracılığı ile İngiltere Hindistan Nezareti üzerinden Hindistan Valisi'ne bu konuda talimatlar göndertilmiştir. Böylelikle, Bombay Osmanlı Şehbenderi'nin resmî kurumlarca kabulü gerçekleştirilmiş ve şehbender tam anlamıyla çalışmalarına başlamıştır.¹¹

İlk tayinden iki yıl sonra Cidde, Yemen, Basra, Kuveyt, Bahreyn, Maskat ve Habeş iskelelerinde bulunan Osmanlı tüccarlarının Bombay'daki işlerinin görülmesi için, Bombay'da ikamet eden Basralı Timurzade Abdülvehab Ağa'nın Bombay'a şehbender tayin edilmesi talebi gündeme gelmiştir. Bunun üzerine söz konusu şahıs, Şubat 1850 tarihinde şehbender tayin edilmiştir.¹² Ancak aşağıda bahsedileceği üzere, 1856 yılında şehbender olarak tayin edilen Mirza Ali Mehmet Han'ın, Hacı Habib Yusuf'un ölümü üzerine, onun yerine tayin edildiğini gösteren kanıtlar, Abdülvehab Ağa'nın gerçekten buraya tayin edilip edilmediği sorusunu akla getirmektedir. Kanaatimizce bu durumun iki farklı açıklaması olabilir. Birincisi, Timurzade Abdülvehab Ağa'nın tayininden sonra Hacı Habib Yusuf tekrardan Bombay'a şehbender olarak tayin edilmiş olabilir.¹³ İkincisi ise Mirza Ali Mehmet Han'ın tayininde yaşanan benzer bir bilgisizlik, böyle bir olayın yaşanmasına sebep olmuş olabilir.¹⁴ Diğer bir ifadeyle Hacı Habib Yusuf'un şehbender tayin edildiğine dair hiçbir bilgisi olmayan söz konusu tüccarlar bu nedenle bir şehbender tayin edilmesini talep etmiş olabilirler. Bu dönemde, Bombay'da kurum olarak bir Osmanlı şehbenderliğinin açılmadığı ve tayin edilen kişilerin vekaletname ile fahri şehbenderlik yaptıkları göz önüne alınırsa, ikinci ihtimalin geçerli olma olasılığı daha yüksektir.

Bombay Osmanlı şehbenderlerinin daha aktif olduklarını ve merkezle olan yazışmalarının artmaya başladığını Mart 1856 tarihinde tayin edilen

¹¹ BOA., A.MKT., 145/47.

¹² BOA., İ.HR., 327/21160.

¹³ Ancak Hacı Habib Yusuf'un ikinci kez tayin edildiğini gösteren herhangi bir arşiv evrakına rastlanmamıştır.

¹⁴ BOA., HR.MKT., 257/48.

Mirza Ali Mehmet Han¹⁵ ile birlikte görmekteyiz. Öncekilerden farklı olarak, bu sefer, ahali ve tüccarın talebi ile değil, Mirza Ali Mehmet'in Hint Kumpanyası sermayedarları aracılığı ile Londra Sefareti'ne talepler gönderdiği ve vefat etmiş olan eski şehbenderden¹⁶ boşalan Bombay Osmanlı Şehbenderliği vazifesine tayin edilmek istediğini görüyoruz.¹⁷ Mirza Mehmet Ali Han bu vazife ile hiçbir karşılık beklemediğini ilan etmiş olsa da Müslümanların hayli fazla bir nüfusa sahip olduğu ve yine birçok yabancı uyruklu Müslümanın ticaret yaptığı Bombay İskelesi'nde, dönemin en büyük İslam Devleti olan ve halifelik unvanını taşıyan Osmanlı Devleti'ni temsil edecek olması, ona paha biçilemez bir itibar ve kazanç sağlamıştır. Sultan Abdülmecit'in vefatından sonra, Mirza Ali Mehmet Han'ın İstanbul'a gönderdiği mektuplarla yeni padişah ve halifenin gönlünü kazanma ve böylece mevkiini koruma arzusuna düştüğü de görülmektedir.¹⁸ Sultan Abdülaziz'in cülusu ile birlikte, 20 Ocak 1869 tarihinde görevinde ibka ettirilen Mirza Mehmet Ali Han, bu vesileyle Bombay'daki yerini korumuştur.¹⁹

Bombay'da Osmanlı Şehbenderi olarak görevlendirilen ilk isimlerin merkezden maaş ve tahsisat ile tayin edilmedikleri açıktır. Söz konusu ilk şehbenderler, Bombay'da ikamet eden ve ahali tarafından itibar gösterilen tüccar kimselerden seçilmiştir. Bu tarihlerde, Bombay'da bir şehbenderhane açılması da söz konusu değilken, şehbenderler kendi ticaret ofisleri ve ikametgâhlarında bu hizmeti yürütmüş olmalıdır. Bu nedenle, daha çok bölgedeki tüccarların günlük işleriyle alakadar oldukları ve İstanbul ile çok sıkı bir iletişim kurma ihtiyacı duymadıkları, bu döneme ait arşiv evrakının azlığından anlaşılmaktadır. Tüm bu eksikliklere rağmen, Müslüman ahalinin sempatisini kazanan ilk Osmanlı şehbenderleri, Osmanlı halife ve sultanını Hindistan sahillerinde başarıyla temsil etmişlerdir.

¹⁵ Mirza Mehmet Ali Han, Hint Kumpanyası'nın kullandığı Bombay'daki Mazağon Tüccar Tersanesi'nin sahibi ve Bombay İslam ahali arasında itibar sahibi bir kişi olup, Sultan II. Mahmut, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ve birçok Asya hükümdarının hizmetlerinde bulunup, İngiltere Devleti tarafından da itibar gösterilen Bahadır Mehmed Ali Han'ın oğludur. *BOA., İ.HR.*, 128/6504.

¹⁶ Hacı Habib Yusuf. *BOA., HR.MKT.*, 257/48.

¹⁷ *BOA., İ.HR.*, 128/6504.

¹⁸ Sultan Abdülmecit'in vefatı nedeniyle üç gün boyunca Fatih merasimleri yapıldığı ve Bombay ahalisinin Osmanlı Şehbenderi'nin icraatlarından memnun olduğuna dair mektuplar gönderilmiştir. *BOA., HR.TO.*, 321/71.

¹⁹ *BOA., İ.HR.*, 190/10649.

B-) Bombay Osmanlı Baş Şehbenderliği'nin Kurulması Ve Bombay Baş Şehbenderleri

Sultan Abdülaziz zamanında ikili ticaretin artmasından dolayı Osmanlı Şehbenderliği açılmasına yönelik çalışmalara başlanmıştır. Eylül 1866 tarihinde Londra Sefareti'ne gönderilen emirle, Osmanlı tebaasının Hindistan sahilleriyle olan ticari ilişkilerinin giderek çoğaldığını, bu nedenle Bağdat Eyaleti sahilleri ve Kızıldeniz ile bağlantısı olan Bombay'da bir Osmanlı Şehbenderliği açmak düşüncesinde olduklarının İngiltere Hükümeti'ne iletilmesi istenmiştir.²⁰ Osmanlı Devleti'nin ticari menfaatleri ile birlikte Hint Müslümanları arasında bir "*Osmanlılık*" fikrinin yayılması amacının da güdüldüğü göz ardı edilmemelidir.²¹ İngiltere'nin Hindistan politikası, Kırım Savaşı'ndan itibaren sürdürdüğü İslam Halifesi ile olan dostluğu sayesinde Hint Müslümanlarını kontrol altına almak ve Hindistan'daki gücünü artırmaktır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin bu tür taleplerini olumlu karşılamak zorunluluğunu hissetmiştir.²²

Bombay Şehbenderliği'nin kurulmasına dair ilk girişim, fahri konsolosluklarda olduğu gibi, yine Ortadoğu coğrafyasından gelmiştir. Bombay'da yaşayan Osmanlı tebaasının ve tüccarlarının haklarının korunması ve savunulması için 10.000 guruş maaşla, Bağdat telgrafhanesi memurlarından Aram Efendi'nin Bombay'a baş şehbender olarak gönderilmesi Bağdat valisi tarafından talep edilmiştir. Bunun üzerine Aram Efendi, 7.500 guruş maaşla, 31 Ocak 1870 tarihinde Bombay baş şehbenderi olarak tayin edilmiştir.²³ Lakin Aram Efendi'nin bu görevi layıkıyla yürütemeyeceği şüphesi, 30 Eylül 1870 tarihinde kararın değiştirilmesine neden olmuştur. Yeni karara göre, şehbenderhane kirası daha sonra ayrıca gönderilmek üzere, aylık 10.000 guruş maaşla Tercüme Odası'ndan Hüseyin Hasib Efendi Bombay'a baş şehbender tayin edilmiştir.²⁴ Hüseyin Hasib Efendi gibi Tercüme Odası'ndan çıkma bir memur olan Aram Efendi'nin²⁵ başarısız olacağına dair şüphelerin esas nedeni, kanaatimizce, Müslümanların yoğunlukta olduğu bir bölgede, Müslüman olmayan bir şehbenderin İslam halifesini temsil etmesinin tepkilere neden olacağı korkusudur. Bu noktada, Bağdat valiliğince yapılan teklifin tamamen ticari

²⁰ BOA., HR.TO., 494/49.

²¹ Azmi Özcan, a.g.e., s.23.

²² Azmi Özcan, a.g.e., s.22-23.

²³ BOA., İ.HR., 242/14354.

²⁴ BOA., İ.HR., 246/14616.

²⁵ BOA., İ.HR., 242/14354.

maksatlı olduğu ancak, ticari menfaatler yanında Hindistan'da siyasi ve dini menfaatlerinde elde edilmesi arzusunda olan Osmanlı Devleti'nin bu yanlıştan geri dönebildiği görülmektedir.

On yılı aşkın bir süre Bombay'da görev yapan Hüseyin Hasib Efendi'nin Bombay'dan ayrılması ve görev yerine geri dönmeyeceğinin anlaşılması üzerine, 3 Temmuz 1883 tarihli bir kararla Galos Baş Şehbenderi Abdülhak Hamid (Tarhan) Bey,²⁶ Bombay baş şehbenderliği ile görevlendirilmiştir.²⁷ Birkaç yıl sonra, eşinin hastalığından ötürü Bombay'dan ayrılmak zorunda kalan²⁸ Hamid Bey'in Bombay'a geri dönmek istememesi üzerine, Hamid Bey ile Londra Sefareti Baş Katibi Ferit Bey'in becayışı gündeme gelmiş ve 7 Aralık 1885'te kararı verilmiştir.²⁹ Ancak söz konusu bu karardan daha sonra vazgeçilerek, Hindistan ve bölgesi hakkında bilgi sahibi olan Batavya Osmanlı Baş Şehbenderi İsmail Zühdü Bey³⁰, 23 Ağustos 1886 tarihinde, 3.000 gurus maaş ve 6.000 gurus tahsisat ile Bombay Baş Şehbenderliği'ne tayin edilmiştir.³¹ Hariciye Salnamesi'nde, İsmail Zühdü Bey'in tayininden önce, Nisan 1886 tarihinde eski Batavya Baş Şehbenderi Ali Galip Bey'in Bombay'a tayin edildiği kayıtlı ise de Ali Galip Bey'in bilfiil görev yerinde bulunduğu dair kanıt yoktur.³²

İsmail Zühdü Bey'in, yaklaşık üç yıl boyunca bu görevde bulunduktan sonra, Hindistan'ın su ve havasına alışmadığından ve hastalandığından şikayet ile emekliliğini istemesi üzerine, Bombay Baş Şehbenderliği boş kalmıştır. Bu makamı doldurulması için Londra Sefareti Baş Katibi Hamid Bey'in ikinci kez Bombay'a tayini düşünülmüşse de Hariciye'nin teklifi, padişahın onayını alamamış³³ ve Bombay'a daha önce farklı şehbenderliklerde görev yapan, İstişare Odası muavinlerinden Mehmet Kadri

²⁶ Abdülhak Hamid Tarhan hakkında detaylı bilgi için bkz. İnci Enginün, "Abdülhak Hamid Tarhan", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., C.I, s.207-210.

²⁷ *BOA., İ.HR.*, 290/18220. Galos Baş Şehbenderliği'nden memnun olmayan Hamid Bey kendi tercihi ile Bombay veya Odessa'ya tayin edilmeyi arzu etmiş ve Umur-ı Şehbenderi Müdüriyeti'nce Bombay'a tayini uygun görülmüştür. *Abdülhak Hamid'in Hatıraları*, (Haz. İnci Enginün), Dergah Yay., İstanbul, Ekim 2013, s.152-153.

²⁸ *Abdülhak Hamid'in Hatıraları*, s.170-171.

²⁹ *BOA., İ.HR.*, 299/18953; *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye*, İşaret Yay., C.II, İstanbul, 2003, s.97.

³⁰ İsmail Zühdü Bey hakkında detaylı bilgi için bkz. *BOA., HR.SAİD.*, 2/3; *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye*, C.II, s.379.

³¹ *BOA., İ.HR.*, 303/19209; *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye*, C.II, s.104.

³² *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye*, C.II, s.101, 318.

³³ *BOA., İ.HR.*, 312/19920; *Abdülhak Hamid'in Hatıraları*, s.219.

Bey³⁴, 18 Aralık 1888 tarihinden itibaren tayin edilmiştir.³⁵ Mehmet Kadri Bey'in sebebini tespit edemediğimiz bir nedenle, izinli olarak Bombay'dan ayrılıp İstanbul'a gitmesi üzerine, vekalet meselesi ortaya çıkmıştır. Bu noktada, Abdülhak Hamid Bey'in Baş Şehbenderliği zamanında kendisi gibi Galos Şehbenderhanesi'nden gelip şehbenderhane kançıları³⁶ olarak görev yapan Hüsnü Bey, 13 Eylül 1894 tarihinden itibaren ek olarak 675 guruş vekalet maaşı ve 1.000 guruş vekalet tahsisatı ile Bombay Şehbender vekili olmuştur.³⁷

1902 yılına kadar şehbender vekili ile idare edilen Bombay Şehbenderhanesi, 20 Nisan 1902 tarihinde Tebriz Baş Şehbenderi Emin Bey'in³⁸ bu göreve tayini ile yeniden baş şehbender tarafından yönetilmeye başlanmıştır.³⁹ Bombay'daki şehbenderlere ilişkin tespit edilebilen ilk şikayet yazısı da Emin Bey'in şehbenderhane ile arası iyi olan Müslüman ahali ve tüccarı gücendiren, onlara kaba davranarak şehbenderhaneden soğumalarına neden olan tavırlarından ötürü devlet menfaatlerine aykırı hareket ettiğini düşünen şehbender vekilinden gelmiştir. Görevinden alınması önerilen Emin Bey⁴⁰, buna rağmen sekiz yıl görevde kalmıştır. Maluliyeti nedeniyle görev yerini terk eden Emin Bey'in yerine, 25 Ağustos 1910 tarihinde Washington Sefareti Baş Katibi Celal Münif Bey tayin edilmiştir.⁴¹ Celal Bey'den sonra Bombay Şehbenderliğine kimin tayin edildiğine dair net bir bilgi sahibi olamasak da Bombay Baş Şehbenderi unvanını taşıdığı sırada İngiltere ve Rusya devletleri tarafından madalya ile ödüllendirilen Eşref Cafer Bey'in 1911 yılında Bombay'da baş şehbender olarak bulunduğu tespit edilmektedir.⁴² Hariciye Salnamesi'ne göre, Eşref Cafer Bey'in kısa süren baş şehbenderliğinden sonra, selefi olan New York Baş Şehbenderi Celal

³⁴ Mehmed Kadri Bey hakkında detaylı bilgi için bkz. *BOA., HR.SAİD.*, 10/15.

³⁵ *BOA., İ.HR.*, 312/19919.

³⁶ Kançılar, bir şehbenderhanenin yazı işlerinden sorumlu olan müdürüne denir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, Çağrı Yay., 2006, s.1040.

³⁷ *BOA., İ.HR.*, 364/24.

³⁸ Emin Bey hakkında detaylı bilgi için bkz. *BOA., HR.SAİD.*, 18/22; *BOA., İ.HR.*, 377/24.

³⁹ *BOA., BEO.*, 1834/137507.

⁴⁰ *BOA., Y.PRK.EŞA.*, 42/1.

⁴¹ *BOA., BEO.*, 3394/254519.

⁴² *BOA., BEO.*, 3941/295569; *BOA., BEO.*, 4030/302238; *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye*, C.IV, s.520.

Münif Bey, 1912 yılında ikinci kez Bombay Baş Şehbenderi olarak görevlendirilmiştir.⁴³

Bombay Osmanlı Şehbenderliği'nde baş şehbender olarak bulunduğu tespit edilen son isim, Meclis-i Mebusan'da mebusluk yapan, son dönem ilim ve fikir adamlarından Halil Halid Bey'dir. Haziran 1913'te, baş şehbender olarak tayin edilen Halil Halid Bey'in⁴⁴, istifa ettiği Mayıs 1914 tarihine kadar, Hindistan Müslümanları ile çok yakın bir bağ kurduğu ve istifasından sonra tekrar Bombay'a dönmesi için ahali tarafından İstanbul'a birçok talebin iletildiği bilinmektedir.⁴⁵ İngilizlere göre Halil Halid Bey, Hindistan'daki Pan-İslamist politikanın gelmiş geçmiş en güçlü temsilcisiydi.⁴⁶

I. Dünya Savaşı başladığı sırada, Bombay Şehbenderhanesi'nde baş şehbender bulunmamış ve şehbender vekili olarak görev yapan Basri Bey'in İngilizlerce tutuklanmasının⁴⁷ ardından da buraya yeni bir tayin yapılmamıştır.

Tablo 1: Bombay Osmanlı Şehbenderleri.⁴⁸

İsim	Unvan	Göreve Başlama Tarihi
Hacı Habib Yusuf Efendi	Fahri Şehbender	Şubat 1848
Timurzade Abdülvehab	Fahri Şehbender	Şubat 1850

⁴³ *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye*, C.IV, s.521, 540.

⁴⁴ *BOA., BEO.*, 4185/313872.

⁴⁵ Halil Halid Bey'e dair bir makalede, Bombay'a gidiş tarihi 1923 olarak verilse de Halil Halid'in Bombay'a gidişi 1913'tür. Söz konusu yanlış, yüksek ihtimalle yazım hatasından kaynaklanmaktadır. Bkz. İbrahim Şirin - Musa Kılıç, "Halil Halid Efendi ve Osmanlı Londra Sefaretine Dair Bir Layiha", *OTAM Dergisi*, S.18, 2005, s.396. Halil Halid Bey hakkında detaylı bilgi için bkz. Halil Halid, *The Diary of a Turk*, London, 1903; Mustafa Uzun, "Halil Halid Bey", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., C.XV, s.313-316.

⁴⁶ Azmi Özcan, *a.g.e.*, s.217.

⁴⁷ *BOA., HR.SYS.*, 2132/37.

⁴⁸ Düzenlenen tabloda, Bombay'a tayin edilmiş fakat, Bombay'da bilfiil görev yapmamış olan Aram Efendi ve Ferit Bey gibi isimlere yer verilmemiştir.

Mirza Mehmet Ali Han	Fahri Şehbender	Mart 1856
Hüseyin Hasib Efendi	Baş Şehbender	Eylül 1870
Abdülhak Hamid Bey	Baş Şehbender	Temmuz 1883
Ali Galip Bey	Baş Şehbender	Nisan 1886
İsmail Zühdü Bey	Baş Şehbender	Ağustos 1886
Mehmet Kadri Bey	Baş Şehbender	Aralık 1888
Hüsnu Bey	Şehbender Vekili	Eylül 1894
Emin Bey	Baş Şehbender	Nisan 1902
Celal Münif Bey	Baş Şehbender	Ağustos 1910
Eşref Cafer Bey	Baş Şehbender	1911
Celal Münif Bey	Baş Şehbender	1912
Halil Halid Bey	Baş Şehbender	Haziran 1913
Basri Bey	Şehbender Vekili	-----

1848 yılından itibaren fahri şehbenderler ile hiçbir maaş ve tahsisat ödenmeden icraatlarına başlayan Bombay Osmanlı Şehbenderliği, 1870 yılından itibaren maaş ve tahsisatları merkezden ödenen ve yine merkezden tayin edilen şehbenderlerin görev yaptığı bir baş şehbenderliğe dönüşmüştür. Söz konusu baş şehbenderlikte, baş şehbenderler yanında bir şehbender kaçıları ve bir de tercümanın görev yaptığı bilinmektedir. Zaman zaman şehbender vekilliği unvanına da sahip olan kaçılarılar içerisinde, arşiv evrakı ve salnamelere göre tespit edebildiklerimiz Mehmet Bakır Efendi⁴⁹,

⁴⁹ BOA., İ.HR., 304/19362.

Hüsnü Bey⁵⁰, Ahmet Nurettin Bey⁵¹, Hüseyin Sabri Bey⁵², Seyyit Mahmut Bey⁵³ ve Ali Rauf Bey⁵⁴, dir.

Bombay Baş Şehbenderhanesi'nin maaş ve tahsisatları dikkat çekici bir özelliğe sahiptir. 1870 yılında Hüseyin Hasib Efendi, şehbenderhane kirası hariç tutularak aylık 10.000 guruş maaşla buraya atanmış ve halefleri de hemen hemen aynı miktar maaşlarla Bombay'a gönderilmiştir.⁵⁵ Bombay Baş Şehbenderhanesi'nin önemini artıran dikkat çekici nokta ise, 1885-1902 yılları arasını kapsayan süreçte Osmanlı Devleti'nin dünyadaki tüm baş şehbenderlikleri içerisinde en fazla maaş ve tahsisata sahip olmasıdır. Yıllık 36.000 guruş maaş ve 78.000 guruş şehbenderhane tahsisatıyla, toplamda 114.000 guruş bütçesi olan Bombay Şehbenderhanesi, tüm şehbenderhane bütçelerinin önünde yer almaktadır.⁵⁶ Söz konusu bu durum, Osmanlı Devleti'nin Bombay Baş Şehbenderliği'ne göstermiş olduğu hassasiyetle birlikte, esasında, Hindistan Müslümanlarına ve Hindistan'da (özellikle II. Abdülhamit döneminde) yayılmaya çalışılan Osmanlıcılık ve Pan-İslamizm politikalarına verilen önemi ortaya koymaktadır. Şehbenderhane tahsisatlarının yeterliliğine dikkat edildiği gibi, Bombay'da görev yapan ve

⁵⁰ Galos Baş Şehbenderhanesi kañçıları olan Hüsnü Bey, Hamid Bey'in baş şehbender olarak Galos'tan Bombay'a tayin edilmesi akabinde, Hamid Bey'in talebi üzerine Bombay'a kañçılar olarak tayin edilmiş ve bu nedenle, Bombay'da kañçılar olarak görev yapan Mehmet Bakır Efendi Bombay Baş Şehbenderhanesi tercümanlığında görevlendirilmiştir. *BOA., İ.HR.*, 293/18450.

⁵¹ Ahmet Nurettin Bey, 1905-1906 yıllarında kañçılar olarak görev yapmaktadır. *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye*, C.IV, s.230, 282. Kañçılar Ahmet Nurettin Bey hakkında bilgi için bkz. *BOA., HR.SAİD.*, 14/7.

⁵² Bombay Baş Şehbenderhanesi kañçıları Nurettin Bey, şehbenderhane gelirlerinin bir kısmını zimmetine geçirmesi üzerine görevden alınmış ve Tebriz Şehbender Vekili Sabri Bey hem kañçılar hem de şehbender vekili unvanlarıyla, Aralık 1906'da Bombay'a tayin edilmiştir. *BOA., İ.HR.*, 404/11.

⁵³ Seyyit Mahmut Bey, 1907'de şehbenderhane kañçıları olarak göreve başlamış ve yeni kañçıların tayiniyle birlikte Bombay kañçıları ve şehbenderhane münşisi unvanlarıyla 1909'a kadar görevine devam etmiştir. *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye*, C.IV, s.328, 374, 420. Seyyit Mahmut Bey hakkında bilgi için bkz. *BOA., HR.SAİD.*, 15/7.

⁵⁴ Ali Rauf Bey, Bombay Baş Şehbenderhanesi Kañçılarlığı'na Eylül 1912'de tayin edilmiştir. *BOA., BEO.*, 4085/306326.

⁵⁵ Son dönemde baş şehbenderlerin 2.000-3.000 guruşluk maaşlarla Bombay'a görevlendirilmeleri, maaşlarının eskiye nazaran azaldığı kanısını yaratsa da bunun sebebi, maaş ve şehbenderhane tahsisatlarının ayrı ayrı yazılmaya başlamasıdır.

⁵⁶ *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye*, C.I, s.472; C.II, s.400. Tüm bu hesapların yanında, şehbenderhane hasılatından karşılanmak üzere, yıllık 9.000-12.000 guruş arasında değişen tercüman maaşı da burada belirtilmelidir. *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye*, C.I, s.473; C.II, s.401.

Osmanlı sultan ve halifesini temsil eden en küçük memurun dahi maddi zorluk çekmemesi için çaba sarf edildiği ve İslam halifesi adına görev yapan bu memurların, görev yerlerindeki halk nazarında itibarlarını korumaları için bilhassa dikkat edildiği görülmektedir.⁵⁷

Fahri şebenderlikler döneminde, şebenderlerin kendi mülklerinde gerçekleştirilen şebenderlik hizmetleri, 1870 yılından itibaren Bombay'da kiralanın şebenderhanede görülmeye başlanmıştır.⁵⁸ Bombay Osmanlı Şebenderliği'nin tam olarak nerede bulunduğuna dair kesin bir bilgiye sahip olmasak da, Hamid Bey gibi Bombay'da görev yapmış şebenderlerin hatıraları bu konuyu az da olsa aydınlatmaktadır.⁵⁹ Hamid Bey'e göre, Bombay'daki tüm şebenderlikler ticaret merkezi olan Fur semtinde bulunmaktadır. Lakin kendisi Bombay'a gittiği ilk gün Osmanlı Şebenderhanesi'nin bir binası olmadığını ve bir yıla yakın bir süreden beri şebenderhane münşisinin İranlı bir tüccarın ofisinde merdiven başında bulunduğunu hayretle öğrenmiştir. Bu nedenle bir ofis kiralama işine koyulmuştur.⁶⁰ Kaynak belirtmeksizin Abdülhak Hamid'in şiirlerinde geçen "Biriç Kendi" isminden ve yine onun mektuplarından yola çıkan bir araştırmada, Bombay Osmanlı Şebenderliği'nin, Bombay'ın en yüksek noktası olan Malabar Hill bölgesinin kuzeyinde yer alan Breach Candy'de yer aldığı iddia edilmektedir.⁶¹ Hamid Bey'in bir mektubunda ise, ailesi ile şehir dışında Mahim adlı bir banliyöde ikamet ettiği, şebenderhanenin ise şehrin ticaret merkezinde yer aldığı ve her gün ev ile ofis arasında gidip geldiği anlatılmaktadır.⁶² Günün büyük kısmını şebenderhanede geçirdiğini anlatan Hamid Bey, gerekli olması nedeniyle diğer şebenderler gibi, üç

⁵⁷ Örneğin, maddi sıkıntıları nedeni ile görevinden ayrılma talebinde bulunan Bombay Şebenderhanesi Münşisi Mehmet Bakır Efendi'ye, "*Hindistan gibi birçok Müslümanın yaşadığı bir ülkede saltanat-ı seniyye memurlarının mali sıkıntı çekmesi çok vahim ve uygunsuz olacağı*" gerekçesi ile maaşının %50'si kadar zam yapıldığı görülmektedir. *BOA., BEO.*, 864/64735.

⁵⁸ *BOA., İ.HR.*, 242/14354.

⁵⁹ Bombay'da Baş Şebender olarak bulunup hatıratına ulaştığımız Halil Halid Bey'in eseri, 1903'te basılması nedeniyle Bombay Şebenderliği'ne ait bilgi içermemektedir. Halil Halid, *The Diary of a Turk*, London, 1903.

⁶⁰ *Abdülhak Hamid'in Hatıraları*, s.157-158.

⁶¹ Syed Tanvir Vasti, "The Indian Sojourn of Abdülhak Hâmîd", *Middle Eastern Studies*, Vol.34, No 4, October 1998, s.41.

⁶² Syed Tanvir Vasti, a.g.m., s.35. Malabar Hill ve Mahim isimleri, Abdülhak Hamid'in kendi hatıratında da geçmekte olup, bu durum söz konusu iddianın doğru olabileceği fikrini uyandırmaktadır. *Abdülhak Hamid'in Hatıraları*, s.158.

araba, iki çift araba atı, bir binek atı ve kadın-erkek karışık olmak üzere on sekiz hizmetkâr temin ettiğini belirtmiştir.⁶³

C-) Bombay Osmanlı Şehbenderliği'nin Faaliyetleri

Bombay baş şehbenderlerinin Bombay özeli ve Hindistan genelinde yapmış oldukları çalışmalar, İstanbul'a sunmuş oldukları ayrıntılı raporlardan tespit edilmektedir. Ancak tüm bu raporların değerlendirilmesi çok daha geniş bir çalışmayla mümkün olabilecektir. Siyasi, dini, sosyal ve ekonomik olarak dört ana başlık altında toplayabileceğimiz bu çalışmalar, Bombay baş şehbenderlerinin ne denli faal ve etkin olduklarını ortaya koymaktadır.

Söz konusu sınıflandırmaya dahil olmayan bazı görevler de Bombay baş şehbenderleri tarafından yerine getirilmiştir. Örneğin sarayın özel ihtiyaç ve işlerinin görülmesi ve takip edilmesinde Bombay baş şehbenderleri aracılık etmiştir. 1879'da saray bahçesi için Hindistan'a özgü çiçek ve meyve fidelerinin siparişi Bombay Şehbenderhanesi'ne verilmiş ve baş şehbenderin özel ilgisi ile Hindistan'ın birçok bölgesinden toplanan fideler İstanbul'a ulaştırılmıştır.⁶⁴ Aynı yıl, sarayın tefrişatı için yine Bombay Şehbenderhanesi'ne Hindistan'da imal edilmek üzere, birçok mobilya siparişi edilmiş ve özel imal ettirilen mobilyalar da İstanbul'a gönderilmiştir.⁶⁵ Son olarak, 1897'de yine saray için sipariş edilen kuşların, Baş Şehbender Kadri Bey'in özel adamları ile Hindistan'ın çeşitli bölgelerinden toplanarak İstanbul'a ulaştırılmıştır.⁶⁶

a) Siyasi ve Dini Faaliyetler

Osmanlı Devleti'nin Hindistan politikasının daha çok Pan-İslamizm çerçevesinde şekillendiğinden, Bombay Şehbenderliği'nin dini ve siyasi faaliyetlerinin birlikte ele alınması daha anlamlı olacaktır.

Bombay Baş Şehbenderliği'nin Hindistan halkı ve mahalli İngiliz idaresi nazarında Osmanlı Devleti'ni temsil ettiği ve bu temsiliyetten kaynaklanan fırsat ile her iki unsurla da irtibatını artırmaya çalıştığı görülmektedir. Bu faaliyetleri karşısında bazı baş şehbenderlerin İngiltere tarafından madalya ile taltif edildiği görülürken, bazılarının da özellikle

⁶³ Abdülhak Hamid'in *Hatıraları*, s.158-159.

⁶⁴ BOA., Y.PRK.EŞA., 1/61.

⁶⁵ BOA., Y.PRK.EŞA., 45/14.

⁶⁶ BOA., Y.PRK.PT., 10/93.

Müslüman halk tarafından büyük saygı ve hürmet gördüğü açıktır.⁶⁷ Bölgede bulunan hükümdarlıklar ve Asya kıtasının orta ve güney bölgelerindeki devletler nazarındaki temsiliyet de çoğu kez Bombay baş şebenderleri tarafından gerçekleştirilmiş ve Osmanlı Devleti'nin bu devletler ile siyasi ve dini ilişkiler kurmasında etkili olmuşlardır.⁶⁸ Özellikle Rusya tehlikesine karşı, Osmanlı Devleti'nin ve halifenin korunması amacıyla, cihat ilanı ve işbirliği arzusunda olan hükümdar ve emirlerin teşviki ve Osmanlı merkeziyle irtibatlarına dair Bombay baş şebenderlerinin harcadıkları mesai, dini ve siyasi faaliyetlerine verilebilecek en iyi örnekler arasındadır.⁶⁹

Baş şebenderlerin siyasi ve dini konularda merkeze sundukları raporlar, hiç şüphesiz en önemli faaliyetleri olarak değerlendirilmelidir.⁷⁰ Hindistan'da bulunan Müslümanların durumu, Osmanlı Devleti'ne besledikleri sevgi ve bağlılık duygusu, bu hususta gerçekleştirdikleri miting, toplantı gibi icraatları hakkında şebenderler tarafından çok sayıda rapor kaleme alınmıştır. Hint Müslümanları yanı sıra Orta Asya ve Uzakdoğu Müslümanlarına dair de birçok raporun, baş şebender raporları arasında yer aldığı görülmektedir. Raporların ortak özellikleri, Müslümanlar ile İslam halifesi arasındaki bağlantının ve güç birliğinin kurulup geliştirilmesi, Müslümanların Osmanlı Devleti'ne olan sevgi ve bağlılıkları karşısında yetersiz kalan Osmanlı Devleti ilgisinin artırılmasına dair öneriler, bu ilişkilerin geliştirilmesine dair Osmanlı okulları açılması gibi fikirler, Hint Müslümanlarının bu konuda İngiliz İdaresi'nin baskılarını göze alan

⁶⁷ Hüseyin Hasib Efendi'ye İngiltere Hükümeti tarafından madalya verildiğine dair bkz. *BOA. İ.HR.*, 335/21532; Cafer Bey'e İngiltere Kralı tarafından madalya verildiğine dair bkz. *BOA. BEO.*, 4030/302238; Baş Şebender Hüseyin Hasib Efendi ve Osmanlı heyetinin Bombay'a ulaştıklarında Müslümanların heyecanı, ilgisi ve 40.000'i aşkın kişinin iskelede toplandığına dair detaylı bilgi için bkz. Azmi Özcan, *a.g.e.*, s.111-112.

⁶⁸ Haydarabad Hükümdarı ve Karaçi Hakimi ile Mirza Mehmet Ali Han arasındaki irtibata dair bkz. *BOA., HR.TO.*, 321/53; Siyam Hükümdarı'nın Bombay'ı ziyareti esnasında Osmanlı Baş Şebenderi ile gerçekleştirdiği mülakat için bkz. *BOA. HR.TO.*, 329/89; Kaşgar Emiri ile kurulan irtibat için bkz. *BOA. HR.TO.*, 514/32.

⁶⁹ Hüseyin Hasib Efendi'nin Afgan Hakimi ile kurduğu irtibata dair bkz. *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX.yy)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. yay., Ankara, 2005, s.79-81; Hüseyin Hasib Efendi'nin Lince tüccarları ile kurduğu irtibata dair bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Bombay Şebenderi Hüseyin Hasib'in 1876 Tarihli Bir Mektubu", *Türk Kültürü*, C.XII, S.136-138, İstanbul, 1974, s.259-265; Azmi Özcan, *a.g.e.*, s.145; İdris Bostan, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul, Nisan 2011, s.139-140.

⁷⁰ Çalışmanın kapsamı gereği söz konusu bu raporlara dair tüm ayrıntıların burada verilmesi mümkün olmayıp, önemlerine dikkat çekmekle yetinilmiştir.

cesurane faaliyetleri ile gazete yazıları ve söz konusu bu ilişkilerden siyasi ve dini olarak istifade edilmesi düşünceleri yer almaktadır.⁷¹

Raporlarda yer alan diğer konular arasında, İngiltere'nin bölgedeki siyasi faaliyetleri ile bölge hakkında jeopolitik ve jeostratejik bilgiler aktararak, çeşitli şehirlerde Osmanlı şebhenderlikleri açılmasına yönelik öneriler vardır. İngiltere'nin gerek Hindistan'da, gerekse Rusya karşısında Orta Asya'da gerçekleştirdiği siyasi girişimler hakkında istihbaratın Bombay Osmanlı Şebhenderliği vasıtasıyla toplandığı görülmektedir.⁷² Baş şebhenderlerin stratejik şehirlerde şebhenderhane açılmasına yönelik teklifler içeren raporlarına örnek olarak ise, İsmail Zühdü Bey'in Kalküta, Madras, Karaçi ve Kolombo hakkında bilgiler içeren dahası buralara Osmanlı şebhenderhaneleri açılmasını teklif eden raporu⁷³ gösterilebilir. Bu hususta Ali Galip Bey'in Flemenk Devleti idaresinde bulunan Hint adaları olarak belirttiği, bugünkü Endonezya bölgesi adalarına dair ayrıntılı bilgi ve strateji önerileri barındıran 1886 tarihli raporu oldukça dikkat çekicidir.⁷⁴

Hindistan-Osmanlı ilişkilerine dair hemen hemen tüm kaynaklarda yer alan, Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne yardımları meselesinde de Bombay Baş Şebhenderliği'nin aracılık yaptığı ve iane toplanması için Müslümanları teşvik ettiği bir gerçektir. Birçok arşiv evrakında şebhenderhane önderliğinde toplanan ianeler ve yine şebhenderhane tarafından bunların İstanbul'a ulaştırılması konu edilmektedir.⁷⁵ Hicaz Demiryolu inşası, Balkan Harbi, Balkan göçleri ve I. Dünya Savaşı

⁷¹ Baş Şebhender İsmail Zühdü ve Kadri Bey'in Hindistan Müslümanlarına dair raporları için bkz. *BOA., Y.EE.*, 148/7; Kadri Bey'in Hindistan'da Osmanlı okulları açılmasına dair raporu için bkz. *BOA., Y.PRK.EŞA.*, 9/32; Hindistan'da gelişmekte olan İslamiyet fikri ve bu konuda Bombay Gazette'de çıkan yazılara dair rapor için bkz. *BOA., Y.PRK.BŞK.*, 5/57; Hint Müslümanlarının halife ve saltanata bağlılıklarına dair bkz. *BOA., Y.A.HUS.*, 208/90; Osmanlı Devleti'nin bölge Müslümanlarına yeterli ilgiyi göstermediği ve Hint Müslümanları üzerinde kurulan tesirin Uzakdoğu ve Türkistan Müslümanları üzerinde kurulamadığına dair baş şebhender raporu için bkz. *BOA., Y.A.HUS.*, 200/88; II. Abdülhamit'in hal'inin Hindistan'da yarattığı tesir ve gazete yazılarına dair bkz. *BOA., BEO.*, 3621/271517.

⁷² Örneğin, İngiltere'nin, Rusya'ya karşı güç birliği sağlamak maksadı ile Afganistan'a gönderdiği diplomatik heyetin esas maksadının ekonomik değil, siyasi ve askeri amaçlı olduğu ve Afgan Emiri'ne yapılan işbirliği teklifinin detaylarına dair bilgiler içeren baş şebhender raporu için bkz. *BOA., Y.A.HUS.*, 481/150.

⁷³ *BOA., HR.SFR.3.*, 335/78.

⁷⁴ *BOA., Y.EE.*, 8/6; Azmi Özcan, *a.g.e.*, s.70-71.

⁷⁵ *BOA., Y.PRK.EŞA.*, 1/59; *BOA., DH.MKT.*, 1320/14; *BOA., BEO.*, 4242/318091; *BOA., BEO.*, 4246/318388.

esnasında Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne göndermiş olduğu ianeler gerçekten hatırı sayılır bir raddededir.⁷⁶

Osmanlı şebbenderlerinin bir diğer icraatı, Hint Müslümanlarını Osmanlı sultanı ve halifesine karşı olan bağlılıklarını bildiren toplu mektuplar yazmaya teşvik etmek ve ondan, haklarının savunulmasını talep etmelerine vesile olmaktır. Bu yolla, Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti'nin hamiliğini talep ettikleri imajı çizilerek, gerek devletlerarası ilişkilerde Osmanlı Devleti'nin güç ve rolünün artırılması, gerekse Osmanlı Devleti içerisinde padişahın iktidarının güçlendirilmesi amaç edinilmiştir.⁷⁷

Bombay baş şebbenderleri ile merkez arasındaki yazışma ve irtibatın artması Osmanlı Devleti'nin bölge hakkında daha emin, daha detaylı ve daha hızlı bilgi sahibi olmasını sağlamış ve şüphe ile karşılanan İngiliz kaynaklı bilgilerin yarattığı güvensizlik ve tedirginlik ortadan kaldırılmıştır.⁷⁸ Baş şebbender raporlarıyla daha sağlıklı bilgilere sahip olmaya başlayan Osmanlı Devleti, Hindistan coğrafyasında daha etkin bir politika izleme fırsatı bulmuştur.

b) Sosyal Faaliyetler

Bombay baş şebbenderleri her şeyden önce yerli ahali (özellikle Müslümanlar) ile sosyal ilişkiler kurup, onlar nazarında sempati ile karşılanacak bir Osmanlı imajı çizmekle mükelleftiler.⁷⁹ Bunun için, Hindu ve Müslüman ahalinin özel günlerinde onlarla iç içe oldukları gibi, padişahın cülus yıldönümü, veladet yıldönümü gibi günlerde onları şebbenderhanede ağırlamakla meşgul olmuşlar, özellikle Bombay Kadısı, İslam uleması ve itibar sahibi Müslümanlar ile iyi ilişkiler kurmuşlardır.⁸⁰ Böylece İslam halife ve sultanını en iyi şekilde temsil etmeye çalışmışlardır.

Bombay baş şebbenderleri Hindistan'da başlayan ve özellikle seyahat ve hac yoluyla Osmanlı Devleti topraklarında yayılan salgın hastalıklara dair

⁷⁶ Detaylı bilgi için bkz. Serdal Soyuer, "Balkan Savaşları Sırasında Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne Yardım Kampanyalarının Osmanlı Basınına Yansımaları", *Şarkiyat Mecmuası*, S.13, 2011, s.91-117.

⁷⁷ Azmi Özcan, *a.g.e.*, S.149.

⁷⁸ Azmi Özcan, "1857 Büyük Hind Ayaklanması ve Osmanlı Devleti", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, C.IX, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1995, s.276-277.

⁷⁹ Basra Valisi Süleyman Nazif Bey'in bu konuya dair değerlendirmesi için bkz. Burcu Kurt, "Irak'ta "Muktedir" ve "Müşteki" Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey'in Basra Valiliği", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.VII, S.2, 2012, s.164.

⁸⁰ *BOA., HR.TO., 329/63; BOA., Y.PRK.EŞA., 42/1.*

birçok çalışma yapmıştır. Özellikle, kolera salgınlarının tüm Hindistan'daki şiddeti ve etkisi ile bunların Osmanlı ülkesine sıçramaması için alınması gereken tedbirler hususunda, gerek Hindistan'ın birçok bölgesiyle, gerekse İstanbul ile birçok yazışma gerçekleştirmişlerdir. Örneğin, 1907 tarihinde, Bombay, Madras ve Kalküta'daki kolera salgınına dair Hindistan idaresi ile İskenderiye Meclis-i Sıhhiyesi arasında, şehbenderhane aracılığıyla karantina uygulamaları için ortak çalışma yapılmıştır.⁸¹ Şehbenderhane'nin Ajmere, Ahmedabad, Oudh, Rohel Khand, Kalküta, Howrah, Bali ve daha birçok bölgedeki kolera vakalarını öğrenebilmek amacıyla, bölge idarecileri ile yazışmalar yaptığı ve kolera salgınlarına dair günü gününe bilgi toplamaya çalıştığı görülmektedir.⁸²

Baş şehbenderlerin sosyal yardım alanında üstlendikleri bir diğer görev de yardıma muhtaç Osmanlı Devleti tebaasının, konaklama ve seyahat gibi ihtiyaçlarını karşılamaktır. Örneğin, fahri şehbenderlerden Mirza Mehmet Ali Han'ın Bombay'da zor duruma düşmüş birçok kimseye vapur parası temin etmek suretiyle yardımda bulunduğu ve onları memleketlerine gönderdiği görülmektedir.⁸³

c) Ekonomik Faaliyetler

Hindistan'ın önemli bir ticaret limanı olan Bombay'daki Osmanlı Şehbenderliği'nin hiç şüphesiz en önemli icraatlarından bir tanesi ekonomik ilişkilere dairdir. Hindistan ile Osmanlı Devleti'nin özellikle Bağdat, Hicaz, Basra, Yemen, Kuveyt bölgeleri arasında karşılıklı olarak yoğun bir ticaret mevcuttur. Fahri şehbenderliklerden beri en önemli gündemi oluşturan, ticari ilişkilerin düzenlenmesi ve gözetilmesi, özellikle Osmanlı tebaası tüccarların hak ve hukuklarının Hindistan mahalli idaresine karşı korunması ve savunulması meselesi⁸⁴, şehbenderliğin ilgasına kadar devam etmiştir. Bunun yanında, yabancı şirket ve tüccarların da etkin olduğu Hint, Basra, Yemen ve Kızıldeniz sularında, Müslümanların üstünlüğünü tesis etmek maksadı ile birçok girişimler yapıldığı ve önlemler alınmaya çalışıldığı dikkat çekmektedir. Örneğin, Bombay'dan Basra ve Cidde'ye karşılıklı olarak özel idare vapurlarının tahsis edilmesi ve bu hatlarda yapılan yolcu ve mal taşınması işinin yabancıların tek elinden kurtarılması fikri uygulanmaya çalışılmıştır.⁸⁵ Kızıl Deniz ve Basra Körfezi'nin ticari güvenliği ve buralar

⁸¹ BOA., Y.MTV., 32/61.

⁸² BOA., HR.SFR.3., 335/85; BOA., HR.SFR.3., 325/36.

⁸³ BOA., HR.TO., 321/53.

⁸⁴ BOA., A.MKT., 145/47.

⁸⁵ BOA., Y.PRK., TNF., 5/38.

ile Bombay arasında gerçekleştirilen ticaretin ilerletilmesi ve çeşitlendirilmesi için merkeze sürekli bilgiler gönderildiği gibi, Bombay'da ticaret yapan Zanzibar gibi küçük ülkeler ve bölgesel hükümdarlar ile Osmanlı Devleti arasında ticaret antlaşmaları gerçekleştirme amacıyla ilişkiler tesis edilmesi de baş şebenderlerin ticarete olan ilgi ve desteklerini ortaya koymaktadır.⁸⁶

Bombay'da bulunan Osmanlı tüccarlarının bir araya getirilerek Osmanlı Devleti'nin çeşitli ticaret merkezlerinde olduğu gibi, Bombay'da da bir ticaret odası kurulması teşebbüsü bir diğer ekonomik icraat olarak karşımıza çıkmaktadır. Ticaret odasının kurulması ile Bombay üzerinden tüm Hindistan'a yönelik ticari politikaların daha düzenli bir şekilde uygulanması planlanmıştır. Bu politikanın fiiliyata geçirilmesi noktasında karşımıza yine Bombay Osmanlı Şebenderliği çıkmaktadır. Baş Şebender Kadri Bey'in raporlarından anlaşıldığı üzere, gerekli girişimler yapılmış olsa da Bombay'da bulunan tüccarların bu işe yanaşmayacakları ve özellikle üyelik aidatını ödemek istemeyecekleri belirtilerek Bombay'da ticaret odası kurulmasından vazgeçilmiştir.⁸⁷

Bombay baş şebenderlerinin zaman zaman Hindistan bölgesindeki ticari ayrıntılara dair merkeze rapor sundukları da görülmektedir. Örneğin, 1871'de, geçmiş iki yıla dair Bombay'dan ihraç ve Bombay'a ithal edilen malların istatistiklerini içeren defterler Bombay Şebenderliği tarafından hazırlanarak merkeze sunulmuştur.⁸⁸ Baş Şebender Kadri Bey'in, 1889 yılında ticaret odası kurulması teşebbüslerine dair merkeze sunduğu ayrıntılı raporda, Bombay ticaret hayatına ve oradaki Osmanlı tüccarlarına dair oldukça detaylı bilgiler verdiği görülmektedir.⁸⁹ Bununla birlikte sahte sikke basılması ve dağıtılmasına dair baş şebenderlerden gelen bilgi raporları dikkat çekicidir. Örneğin, 1886'da Bombay'da Osmanlı altınlarının taklit edilerek çoğaltıldığı ihbarı üzerine, şebenderhane girişimleri ile mahalli

⁸⁶ Şebender Mirza Mehmet Ali Han'ın bu konuda merkezle olan yazışma örnekleri için bkz. *BOA., HR.TO.*, 321/53.

⁸⁷ *BOA., HR.SFR.3.*, 353/47.

⁸⁸ *BOA., HR.TO.*, 329/67.

⁸⁹ Kadri Bey'in belirttiğine göre, Bombay'da 5.000'i aşkın Osmanlı tebaası esnaf ve tüccar bulunmakta olup, bunların çoğunluğu Bağdat, Basra, Kuveyt ve civar bölgelerdendir. 1887-1888 senelerinde Bombay'a toplam 108 Osmanlı ticaret gemisi gelip gitmiştir. Bir önceki yıl, Osmanlı Devleti ile Hindistan arasındaki toplam ihracat ve ithalat miktarı 47.387.564 rupidir. *BOA., HR.SFR.3.*, 353/47.

idareciler ve Bombay polisi harekete geçirilmiş ve kalpazanların tutuklanması sağlanmıştır.⁹⁰

D-) I. Dünya Savaşı ve Bombay Başşehbenderliği'nin İlgası

Bombay Osmanlı Şehbenderliği'nin ilgasına dair ilk düşünce 1879 yılında ortaya çıkmıştır. Hariciye Nezareti bünyesinde uygulanmaya çalışılan mali tasarruf politikası gereği, bu şehbenderhanenin tamamen kapatılması fikri gündeme gelmiştir. Söz konusu şehbenderliğin Hindistan'da Osmanlı Devleti menfaatleri için elzem olduğu kararı verilerek bu fikirden vazgeçilmiş olsa da hiç değilse bir miktar tasarruf uygulanabilmesi için, şehbenderhanenin fahri şehbenderliğe dönüştürülmesi ve yerli birinin fahri şehbender tayin edilmesi düşünülmüştür. Fahri şehbenderin, merkezden gönderilecek bir baş şehbenderin yerini tutamayacağı ve aynı faydayı sağlayamayacağı gerekçesiyle, bu düşünce II. Abdülhamit tarafından tamamen reddedilmiştir.⁹¹

1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı'nda, yıllarca dost olan İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin karşı saflarda savaşa girmesi hiç şüphesiz Bombay Osmanlı Şehbenderliği'ni de etkilemiş ve şehbenderliğin tarihe karışmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye karşı savaşa girmesi ile diğer birçok sefaret ve şehbenderlikte olduğu üzere, İngiltere toprağı olan Hindistan'da ikamet eden şehbenderhane memurları esir olarak alınmıştır.⁹² O sırada Bombay Baş Şehbenderliği'nde şehbender vekili olarak görev yapan Basri Bey, savaşın hemen başında İngilizlerce esir alınarak Katapahar Esir Kampı'na⁹³ hapsedilmiştir.⁹⁴ Şehbender vekilinin esir düşmesiyle, savaş esnasında herhangi bir görevlendirme yapılamayacak olmasından ötürü, Hindistan'da bulunan Osmanlı tebaasının işlerinin görülmesi sorunu ortaya

⁹⁰ BOA., HR.SFR.3., 323/98.

⁹¹ BOA., Y.PRK.HR., 4/76.

⁹² Osmanlı Devleti'nin İngiltere karşısında savaşa girmesi Hindistan Müslümanları tarafından üzüntüyle karşılanmış, ancak müslümanların Hindistan ordusuna yazılmasını etkileyecek derecede büyük bir tepki gösterilmemiştir. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, C.III, s.499.

⁹³ Katapahar Esir Kampı, sivil esirler için tahsis edilmiş olan, Bengal vilayetinin Darjeeling bölgesi yakınlarında bulunan bir İngiliz esir kampıdır. *Reports on British Prison-Camps in India and Burma*, (Visited By International Red Cross Committee), London, 1917, s.45.

⁹⁴ BOA., HR.SYS., 2132/37. Basri Bey'in kurtarılmasına dair yapılan girişimler hakkında arşiv taramasında karşılaştığımız bir gömlek, içerisindeki evrakın tamire muhtaç olması nedeniyle görülememiş ve bu hususta detaylı bilgi sahibi olunamamıştır. BOA., HR.SYS., 2239/4.

çıkıştır. Bu noktada, Osmanlı Hükümeti'nin Hindistan'da bulunan diğer yabancı devlet şebenderliklerinden yardım talebinde bulunduğu görülmektedir. Temmuz 1918'de Stockholm Osmanlı sefirinin girişimleri ile Hindistan'da bulunan İsveç konsolosluklarından Osmanlı Devleti ve tebaasının işlerinin görülmesine dair ricada bulunulmuştur. Ancak Kalküta, Madras ve diğer şehirlerdeki İsveç konsoloslarının İngiliz Devleti tabiyetinde olmaları nedeniyle, bu sorumluluğu kabul edememeleri üzerine, Hindistan'daki Osmanlı Devleti işlerine nezaret etmeyi kabul eden Bombay İsveç konsolosuna bu hususta acilen yetki verilmiştir.⁹⁵ Böylece, Bombay Osmanlı Şebenderliği'ne de Bombay İsveç konsolosluğu nezaret etmeye başlamıştır. Osmanlı Şebenderhanesi'nde bulunan eşya ve evrakın korunmasına dair de yine İsveç konsoloslukları ile Kalküta'da bulunan Hollanda Başkonsolosluğundan ricalarda bulunulduğu görülmektedir.⁹⁶

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması Bombay Osmanlı Şebenderliği'nin tekrar faaliyete başlamasına en büyük engel olmuştur. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Bombay'da bulunan şebenderliği ilga etmiş ve Bombay Hollanda Konsolosluğu'nun deposunda muhafaza edilen şebenderhane eşya ve evrakı hakkında bilgi almaya çalışmıştır. Bombay Hollanda Konsolosluğu'nda tutulan bir miktar rupiden, Osmanlı Şebenderhanesi işlerinin bu süreçte Hollanda konsolosluğu tarafından da görüldüğü ve ayrıca hasılat elde edildiği anlaşılmaktadır.⁹⁷

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra görevlendirilen sefir ve şebender listelerinde Bombay'a dair herhangi bir bilgi olmaması⁹⁸, Cumhuriyet Dönemi'nde Bombay Şebenderliği'nin tamamen kapatıldığına kesin bir kanıttır. Türkiye Cumhuriyeti Mumbai Başkonsolosluğu'ndan aldığımız bilgiler, Türkiye ile Hindistan arasındaki diplomatik ilişkilerin 1947 yılında yeniden kurulmaya başladığı ve Mumbai Başkonsolosluğu'nun da 2011 yılından itibaren faal olarak hizmet verdiği yönündedir.

⁹⁵ BOA., HR.SYS., 2120/18; BOA., HR.SYS., 2102/20.

⁹⁶ BOA., HR.SYS., 2121/7.

⁹⁷ Hollanda konsolosluğunun mektubuna göre eski şebenderhaneden alınarak muhafaza edilen eşyalar, birkaç bayrak ve mühürlü olarak bulunan iki büyük koliden ibarettir. Söz konusu eşyaların, Türk Hükümeti gönderilmelerini talep eder ihtimaliyle depoda muhafaza edileceği bildirilmiştir. BOA., HR.İM., 93/33; BOA., HR.İM., 106/52. Söz konusu eşyaların ve eğer varsa Bombay Osmanlı Şebenderliği arşivinin Türkiye'ye getirilip getirilmediği hususunda bir bilgi tespit edilememekle birlikte, T.C. Dışişleri Bakanlığı'ndan alınması zor olan bir izinle, Bakanlık arşivinde yapılacak çalışmalar bu konuları aydınlatabileceklerdir.

⁹⁸ *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye*, C.IV, s.563-580.

Konsolosluk yetkililerinin verdiği bilgilere göre, Bombay Osmanlı Şehbenderliği'ne dair hiçbir yazılı ve sözlü bilgi günümüze ulaşmamıştır.

Sonuç

1848 yılında gerçekleştirilen ilk şehbender tayini ile Osmanlı Devleti'nin Bombay'daki faaliyetleri başlamış ve 1870 yılına kadar, fahri şehbenderler vasıtası ile Hindistan ve Osmanlı arasında ilişkiler geliştirilmeye çalışılmıştır. 1870'te, maaş ve tahsisatları ile birlikte merkezden tayin edilen baş şehbenderler sayesinde, Bombay Osmanlı Baş Şehbenderliği kurumsal olarak faaliyete başlamıştır.

Baş şehbenderlerin siyasi, dini, ekonomik ve sosyal alandaki faaliyetleri sonucu, Hindistan'ın Osmanlı Devleti'ne açılan kapısı hâline dönüşen Bombay, tarihi süreç içerisinde önem kazanarak, sadece Hindistan özelinde değil, Türkistan ve Güney Asya genelinde Osmanlı Devleti'nin temsil edildiği bir merkez konumunda olmuştur. Sultan II. Abdülhamit devrine kadar, daha çok ekonomik ve sosyal faaliyetler ile meşgul olan Osmanlı Bombay baş şehbenderleri, II. Abdülhamit ile birlikte gelişen ve yaygınlaşan Pan-İslamizm politikasının uygulanması yönünde mesai harcamışlardır. Bu nedenle, II. Abdülhamit dönemine kadar Bombay Osmanlı şehbenderleri ile hiçbir sorun yaşamayan, hatta İslam halifesi ile olan dostluğunu kullanarak Hindistan'daki gücünü artırmaya çalışan Hindistan İngiliz Hükümeti, Pan-İslamizm'in Hindistan'da yayılması ile tedirgin olmaya başlamış ve Osmanlı baş şehbenderlerine karşı tavrını değiştirmiştir. Osmanlı Devleti ise Hindistan'daki Müslümanların sevgi ve bağlılığına karşı ilgisiz kalmayarak onlarla olan irtibatını baş şehbenderler vasıtası ile hep güçlü tutmaya çalışmıştır. Böylelikle, Hindistan Müslümanlarının hamisi imajını yaratıp gerek İngiltere karşısında, gerek uluslararası ilişkilerde, gerekse devlet içindeki muhalefete karşı güç ve itibar isbatında bulunmaya çalışmıştır. II. Abdülhamit iktidarı ile I. Dünya Savaşı arasındaki süreçte, Hindistan Hükümeti ile olan ilişkileri gittikçe gerilen Bombay Osmanlı Şehbenderliği'nin, tersi istikamette, Hint Müslümanları ile olan ilişkileri giderek güçlenmiş ve yakınlaşmıştır. Müslümanların tepki ve muhalefetinden çekinen mahalli idareciler ise bu ilişkinin ilerlemesine mani olamamışlardır. I. Dünya Savaşı ile artık kurumsal olarak Hindistan'da temsil edilmeyen Osmanlı Devleti, bu eksiklik nedeniyle, Hint Müslümanları ile olan irtibatını giderek kaybetmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması sonrasında da devam eden bu kayıp, Bombay Osmanlı Baş

Şehbenderliği'nin aslında ne denli büyük bir hizmet ve fayda sağladığını ortaya koymuştur.

Bu çalışmayla, Osmanlı-Hindistan ilişkilerine dair spesifik çalışmaların gerçekleştirilmesine katkı sağlanması düşünülerek, günümüzde geliştirilmeye çalışılan Türkiye-Hindistan ilişkilerinin, tarihi örneklerle pekiştirilmesi amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.):

Sadaret Mektubi Kalemi (A.MKT.): 145/47.

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.): 3394/254519; 3941/295569; 4030/302238; 4185/313872; 4085/306326; 864/64735; 3621/271517; 4242/318091; 4246/318388; 1834/137507.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.): 1320/14.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.): 257/48; 321/71; 494/49; 321/53; 329/67; 329/63; 321/53; 329/89; 514/32.

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.): 93/33; 106/52.

Hariciye Nezareti Sicil-i Ahval (HR.SAİD.): 2/3; 10/15; 14/7; 15/7; 18/22.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri (HR.SFR.3.): 335/78; 335/85; 325/36; 353/47; 323/98.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.): 2132/37; 2239/4; 2120/18; 2102/20; 2121/7.

İrade Hariciye (İ.HR.): 304/19362; 293/18450; 404/11; 242/14354; 335/21532; 327/21160; 128/6504; 190/10649; 242/14354; 246/14616; 290/18220; 312/19919; 364/24; 377/24; 299/18953; 303/19209; 312/19920.

İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM.) : 30/833; 29/830.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat (Y.A.HUS.): 200/88; 208/90; 481/150.

Yıldız Esas Evrak (Y.EE.): 8/6; 148/7.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.): 32/61.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlik Maruzatı (Y.PRK.EŞA.): 1/59; 1/61; 9/32; 42/1; 45/14.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.): 5/57.

Yıldız Perakende Evrakı Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.PT.): 10/93.

Yıldız Perakende Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı (Y.PRK.TNF.):
5/38.

Araştırma Eserleri

Abdülhak Hamid'in Hatıraları, (Haz. İnci Enginün), İstanbul, Dergah Yay.,
Ekim 2013.

AHMAD, Sayyid Maqbul, “Bombay”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay.,
C.VI, s.280-281.

AKPINAR, Mahmut, *Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Müessesesi*,
(Cumhuriyet Üni. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans
Tezi), Sivas, Haziran 2001.

BAYUR, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*, C. I, II, III, Ankara, TTK Yay., 1987.

Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX.yy), Ankara, Başbakanlık
Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay., 2005.

BOSTAN, İdris, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul,
Kitap Yayınevi, Nisan 2011.

ENGİNÜN, İnci, “Abdülhak Hamid Tarhan”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV
Yay., C.I, s.207-210.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Bombay Şehbenderi Hüseyin Hasib'in 1876 Tarihli
Bir Mektubu”, *Türk Kültürü*, C.XII, S.136-138, İstanbul, 1974, s.259-
265.

HALİD, Halil, *The Diary of a Turk*, London, Published by Adam and
Charles Black, 1903.

KELEŞYILMAZ, Vahdet, *Teşkilât-ı Mahsusâ'nın Hindistan Misyonu*
(1914-1918), Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 1999.

KURT, Burcu, “İrak'ta “Muktedir” ve “Müşteki” Bir İttihatçı: Süleyman
Nazif Bey'in Basra Valiliği”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.VII,
S.2, 2012, s.155-179.

ÖZCAN, Arif Behiç, “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Devleti'nin Doğu
Politikaları”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.8,
2012, s.44-72.

- ÖZCAN, Azmi, “1857 Büyük Hind Ayaklanması ve Osmanlı Devleti”, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, C.IX, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., 1995, s.269-280.
- ÖZCAN, Azmi, *Pan-İslamizm (Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, 1877-1924)*, Ankara, İSAM Yay., 1997.
- PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1987.
- Reports on British Prison-Camps in India and Burma, Visited By International Red Cross Committee*, London, 1917.
- Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye*, İşaret Yay., C.I-II-III-IV, İstanbul, 2003.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul, 2006.
- SOYLUER, Serdal, “Balkan Savaşları Sırasında Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti’ne Yardım Kampanyalarının Osmanlı Basınına Yansımaları”, *Şarkiyat Mecmuası*, S.13, 2011, s.91-117.
- ŞİRİN, İbrahim- KILIÇ, Musa, “Halil Halid Efendi ve Osmanlı Londra Sefaretine Dair Bir Layiha”, *OTAM Dergisi*, S.18, 2005, s.395-411.
- UZUN, Mustafa, “Halil Halid Bey”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., C.XV, s.313-316.
- VASTİ, Syed Tanvir, “The Indian Sojourn of Abdülhak Hâmîd”, *Middle Eastern Studies*, Vol.34, No 4, October 1998, s.33-43.